

- 1998 *The Homeric Poems as oral dictated texts*; Classical Quarterly 48, 1998.
- Lord, Albert Bates
1960 *The Singer of Tales*; Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1960.
- 1971 *An Example of Homeric Qualities of Repetition in Međedović's »Smailagić Meho«*; Serta Slavica In Memoriam Aloisii Schmaus, Trofenik, München, 1971.
- Mededović, Avdo
1974 *The Wedding of Smailagić Meho; Translated with Introduction, Notes and Commentary by Albert B. Lord, SCHS 3, Collected by Milman Parry*; Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1974.
- 1974a *Ženidba Smailagina sina, ed. David E. Bynum with Albert B. Lord, SCHS 4; Center for the Study of Oral Literature, Cambridge, Mass., 1974.*
- 1980 *Ženidba Vlahinjić Alije, Osmanbeg Delibegović i Pavićević Luka, Kazivao i pjevao Avdo Mededović, edited with prolegomena and notes by David E. Bynum, SCHS 6; Distr. By Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1980.*
- 1987 *Ženidba Smailagić Mehe, junački ep, priredio Enes Kujundžić*; Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- 2002 *Die Hochzeit des Vlahinjić Alija*; (prepjevao Georg Danek); *Bosnische Heldeneppen*, Klagenfurt, 2002.
- 2004 *Katal-ferman na Đerđez Aliju, Gavran harambaša i serdar Mujo*; Zlatan Čolaković i Marina Rojc-Čolaković: *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, Podgorica, 2004.
- 2007 *Ženidba Smailagić Meha, Dolazak vezira u Travnik, Smrt Ličkog Mustajbega, Osveta Pogibije Ličkog Mustajbega, Opsada Kandije*; Zlatan Čolaković: *Epika Avda Mededovića, kritičko izdanje, Uvod R. L. Fowler*; Almanah, Podgorica, 2007, 2 knjige.
- Murko, Matthias
1929 *La poésie populaire épique en Yougoslavie au debut du XXè siècle*; *Travaux publiés par l'Institute d'études slaves*; 10, Paris, 1929.
- Nagy, Gregory
1979 *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*; The John Hopkins University Press, Baltimore, 1979.
- Šemsović, Sead
2005 *Smailagić Meho – usporedna analiza dviju pjesama istog naslova*; Almanah 31 – 32, Podgorica, 2005.
- de Vet, Thérèse
2005 *Parry in Paris, Structuralism, Historical Linguistics, and the Oral Theory*; *Classical Antiquity* 24, 2005.

Helena Tomas

Otkriće Knosa

»Knossos je veliki grad, u njemu je kraljevao Minos«

Kraj 19. stoljeća smatra se razdobljem začetka Egejske arheologije, discipline koja proučava brončanodobne kulture i civilizacije na području Grčke (Wardle 1998). Disciplina je dobila ime po tome što su se prvi istraživani lokaliteti nalazili na otocima Egejskoga mora ili pak na kopnu koje ovo more oplakuje. Ocem Egejske arheologije smatramo Heinricha Schliemanna. On je bio među prvima koji je u grčkim mitovima i u Homerovim epovima vidio moguć iskaz stvarnih povijesnih činjenica. Tako su mu Homerovi opisi položaja i izgleda grada Troje omogućili lociranje ostataka ovoga grada na turskome brežuljku Hissarlik. Ponesen svojim uspjehom u Troji Schliemann je odlučio pokazati da Homerovi opisi mogu dovesti i do drugih drevnih gradova. Upravo jednim od tih Homerovih opisa započinjemo priču o legendarnome gradu Knosu.

Kako je Knos otkriven?

*Zemlja Kreta imade u iskričavome moru,
Zemlja lijepa i rodna, oko nje voda, a na njoj
Mnogi bezbrojni ljudi; gradova je tu devedeset,
Jezici različiti tu se isprepleću, tu su Ahejci,
Eteokrećani tu su junačine, tu i Kidonci,
Dorani, koih su plemena tri, i divni Pelazgi.
Knosos je velik grad, u njemu je kraljevao Minos...*

Odiseja 19, 172 – 178 (prev. T. Maretić)

Nakon što je otkopao Troju, te došao u sukob s turskim vlastima zbog otuđenja tzv. Prijamova blaga, Schliemann je svoju pažnju posvetio drugim legendarnim gradovima, ovaj put u Grčkoj (Demakopoulou 1990). Godine 1874. počeo je kopati u Mikeni. Za razliku od Troje, Mikena nije bila potpuno izgubljena, već su njezini ostaci bili vidljivi u krajoliku pa su ih tako opisivali i oslikavali putopisci, putujući umjetnici ili pak avanturisti (McDonald 1968; Fitton 1996). Schliemann je najprije postavio tridesetak probnih sondi na najvišem dijelu mikenske citadele, točnije na lokaciji gdje će kasnije biti otkrivena palača, a zatim se koncentrirao na prostor neposredno iza glavnoga ulaza u Mikenu – monumentalnih Lavljih vrata. Ovdje je otkrio grobni krug, kasnije nazvan grobnim krugom A, sa šest grobnica izuzetno luksuznih grobnih priloga (Schliemann 1880). Schliemann je odmah shvatio da Homer ovaj grad nije uzalud nazivao »zlatom bogata Mikena« nakit i oružje koji su ovdje otkriveni među najimpresivnijim

su arheološkim otkrićima na svijetu i uključuju znamenitu zlatnu masku za koju je Schliemann pretpostavio da je prekrivala lice pokojnoga mikenskog kralja Agamemnona. Civilizacija koju su ovi nalazi predstavljali nazvana je mikenskom.

Nakon što je istražio monumentalan tolos uz Mikenu protumačivši ga kao grobnicu Agamemnonova oca Atreja (Atrejeva riznica), Schliemann je počeo iskopavati grad Orhomen u Beotiji. Tu je otkrio drugi najveći mikenski tolos i nazvao ga Minijevom riznicom prema Miniji, legendarnome kralju ovoga grada. Nakon toga Schliemann je otkopao Tirint (Schliemann 1885) čije su moćne zidine, kako nam govori Pauzanija u svome *Vodiču po Heladi* (II, 25), sagradili mitski Kiklopi.

No Schliemannove ambicije nije bilo lako zadovoljiti – bilo je još toliko mitova, toliko heroja i legendarnih gradova čiju je stvarnost trebalo potvrditi. Jedan od tih gradova bio je na Kreti – moćni Knos kojim je nekoć kraljevao Minos. Godine 1886. Schliemann putuje na Kretu i posjećuje mjesto na kojem se ovaj grad nalazio. Naime, ni Knos nije bio potpuno izgubljen poput Troje. Nakon velebnoga brončanodobnog grada tu je ležao i poveći rimski grad, a toponim Gnossus bio je zabilježen na srednjovjekovnim mapama Krete. Tako se dobro znalo gdje je Knos – bilo je to brdašce Kefala odmah izvan Iraklija – i trebalo ga je samo početi kopati. No, Schliemannovi su planovi tu ostali neostvareni. Kreta je do 1898. godine bila dijelom Otomanskoga carstva koje više nije naklono Schlimeannovim arheološkim »projektima«, pa mu nije odobrena dozvola za iskopavanje lokaliteta. I neki su drugi arheolozi Schliemannova doba pokušali isposlovati dozvolu za iskopavanje Knosa, prvenstveno su htjeli ustanoviti da li je tu uistinu postojao legendarni Dedalov labirint u kojem je živio monstruozi Minotaur. No lokalna je vlast donijela uredbu da za kopanje lokaliteta cijelu Kefalu treba najprije otkupiti; kako su pak vlasnici cijenu brdašca namjerno uvećavali, zbog oskudnih je sredstava većina tih arheologa morala odustati. U to doba na Kreti je aktivno društvo *Syllogos* sastavljeno od lokalnih ljubitelja starina, koji također na sve načine onemogućavaju iskopavanje Knosa bojeći se da bi turska vlast otkopane dragocjenosti odnijela u Konstantinopol (Macgillivray 2000: 84 – 100). U takvim prilikama na scenu stupa još jedno slavno ime – Arthur Evans – također pionir Egejske arheologije, kojemu je zbog neprocjenjivih zasluga kasnije dodijeljena viteška titula *Sir*.

Evans je rođen 1851. u Engleskoj. Već je njegov otac, John Evans, bio strastven sakupljač starina i vjerojatno je od njega Arthur već od djetinjstva naslijedio slične interese. John Evans bio je uspješan poduzetnik i veoma bogat čovjek (upravo će to bogatstvo kasnije biti presudno za kupnju brdašca Kefala i znatan dio troškova vezanih uz iskopavanje i rekonstrukciju Knosa), a većinu je svog slobodnog vremena posvećivao proučavanju antičkoga britanskog novca, te kamenog i brončanog oruđa. Čak je i objavio nekoliko značajnih studija na te teme. Arthur Evans odrastao je u sjeni svoga oca, zvali su ga »Little Evans, son of John Evans the Great«. Evans je navodno već odmalena volio preslagivati očevu kolekciju starina, slušati diskusije s arheolozima i drugim očevim prijateljima znanstvenicima, od kojih je jedan bio i Charles Darwin, a otac ga je rado sa sobom vodio i na iskopavanja, uglavnom rimskih lokaliteta u Engleskoj i Francuskoj. Arthur Evans pohađao je prestižnu školu Harrow, a zatim studirao povijest na Sveučilištu u Oxfordu. Već od ranih dana bilo je jasno da nema interesa

naslijediti očev »biznis« i svo je svoje vrijeme posvetio nauku. Tijekom studija sa svojim je bratom putovao u inozemstvo, pa tako proputovao Hrvatsku i Bosnu i posebno se zainteresirao za tamošnju političku situaciju i ustanke protiv Turaka. Po povratku u Oxford Evans je 1876. godine objavio knjigu *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*. (za opis Evansova djetinjstva i studentskih dana vidi Harden 1983; Macgillivray 2000: 11 – 56; Hood 2004).

Mada se Evans prijavljivao za akademske pozicije u Oxfordu, navodno mu se život tamo učinio dosadnim. Novine *Manchester Guardian* ponudile su mu 1877. godine posao dopisnika s Balkana. Prihvativši ga Evans se nastanio u Dubrovniku, ali je neprestano putovao Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom i Albanijom i izvještavao sa svih tih područja. Uz svoju dopisničku dužnost našao je vremena i za arheologiju. Proučavao je rimske ceste i rimske logore *Burnum* i *Tilurium*, sakupljao pečate i druge antikvitete te u manjoj mjeri iskopavao grobnice oko Dubrovnika (Evans 1885 – 86). U međuvremenu su područja s kojih je Evans izvještavao prešla u austrougarske ruke. Nova vlast nije bila naklonjena Evansu jer je protiv nje poticao lokalno stanovništvo. Tako je 1882. godine uhapšen pod optužbom za špijunažu i zatočen u dubrovačkom zatvoru. Nakon što je uz pomoć raznih političkih veza pušten iz zatvora, dobio je izgon iz svih dijelova Austro-Ugarske pa se vraća u Englesku (Wilkes 1976; Brown 1993).

Nakon progona s Balkana Evans se sa suprugom nastanio u Oxfordu. 1883. godine putuju u Grčku gdje su, između ostaloga, posjetili i Schliemannova iskopavanja u Orhomeni, Mikeni i Tirintu. U Ateni su posjetili dom Heinricha i Sophie Schliemann gdje su vidjeli njihovu privatnu kolekciju arheološkoga materijala. Schliemann je navodno usputno spomenuo da je te iste godine tražio dozvolu za istraživanje Knosa, no da je taj zahtjev odbijen. Godine 1891. Schliemann umire i njegova dugogodišnja želja za iskopavanjem Knosa ostaje neispunjena.

1884. godine Evans je dobio mjesto ravnatelja muzeja Ashmolean u Oxfordu i tu počinje njegova životna priča o Knosu. Naime, otkupljujući antikvitete za muzejsku kolekciju ponuđen mu je pečat s neakvim rezbarenim znakovima za koji je njegov prodavač, Greville Chester, rekao da dolazi iz brončanodobne Sparte. Proučavajući ovaj pečat Evansu je palo na pamet da ovi rezbareni znakovi ne predstavljaju tek puku dekoraciju, već moguće znakove pisma. Obilazeći atenske trgovine antikvitetima tijekom

Arthur Evans kao osamnaestogodišnjak

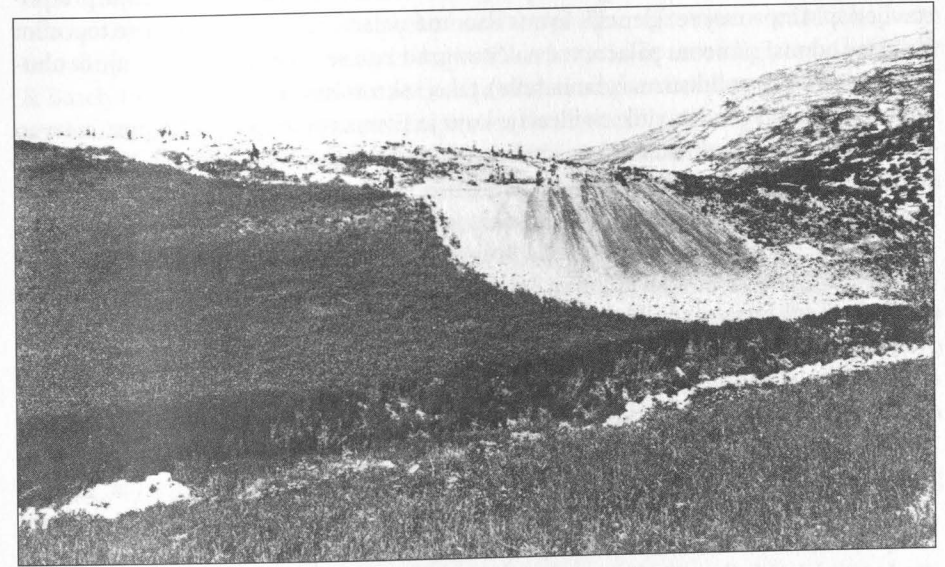
kasnijega posjeta Grčkoj Evans je naišao na još mnogo takvih pečata, saznao da oni nisu porijeklom iz Sparte već s Krete. Ti su pečati bili popularni zbog njihove navodne magične moći da dojljama podare obilnije mlijeko za novorođenčad. Zbog toga su ih žene običavale nositi oko vrata i nazivati *galopetres* – »mliječno kamenjek«. Vidjevši to mnoštvo pečata s rezbarenim znakovima Evansova glavna preokupacija postaje dokazati postojanje pismenosti u brončanodobnoj Grčkoj. Njemu je zapravo bilo teško povjerovati da su moćni gradovi poput Mikene bili nastanjeni nepismenim stanovništvom. Kasnije, kad se pokazalo da je bio u pravu, u svojoj je knjizi *Scripta Minoa I*, u kojoj je objavio prve kretske brončanodobne natpise, Evans rekao: »... *In the midst of this brilliant picture of early Aegean civilization there was one notable lacuna. No evidence of the existence of an indigenous system of writing was as yet forthcoming... Was this great early civilization, then, altogether dumb?*«.

Nije prošlo dugo i 1894. godine Evans se zaputio na Kretu da obiđe lokalitete koji su navodno bili iz brončanoga doba. Među prvim njegovim destinacijama bio je brežuljak Kefala. Unaokolo njega Evans je mogao vidjeti ostatke rimskoga grada Knossosa ili Gnossusa, pa se i njemu učinilo logičnim pretpostaviti da Kefala prekriva Minosov istoimeni brončanodoban grad. Brežuljkom ga je pri tome prvom posjetu proveo lokalni samouki arheolog Minos Kalokairinos koji je 1878. otkopao nekoliko sonde nad kasnije otkrivenim zapadnim krilom palače, ali je lokalna vlast otoka ubrzo zaustavila njegovu iskopavanja iz straha da bi vrijedni nalazi mogli biti odneseni u Konstantinopol (Macgillivray 2000: 91 – 93). Usprkos kratkotrajnosti iskopavanja, Kalokairinosovi su nalazi bili obilni. Dosta ih je bio prodao muzeju Louvre i Britanskom muzeju, no nešto je zadržao za sebe – kad mu je kuća tijekom pobuna protiv Turaka 1898. bila spaljena većina je tih nalaza uništena. Za našu je priču najznačajnija jedna gline na tablica sa znakovima pisma (vjerojatno kasnije ustanovljenoga pisma linear B) koju je Kalokairinos prodao ili poklonio lokalnome apotekaru; moguće je da je tu tablicu Evans prilikom toga prvog posjeta i vidio. Evans je na licu mjesta odlučio da želi kopati Knos, no trebalo je najprije otkupiti brdo Kefala koje je imalo nekoliko turskih vlasnika. Obratio se tadašnjem predsjedniku društva *Syllogos*, Josephu Hazzidakisu, uvjerio ga u svoje »časne« arheološke namjere, pa mu je Hazzidakis pristao pomoći u pregovorima oko kupnje zemljišta. Tako je već 1894. Evans uspio otkupiti četvrtinu brežuljka, te započeo pregovore za preostale tri četvrtine (Panagiotaki 2004).

Tijekom 1894. i idućih godina Evans je uz Knos obišao i brojna druga kretska mjesta od arheološke važnosti te vodio dnevnik u kojemu je crtao značajne antikvitete koje je putem kupovao (Brown 2001). 1896. godine mu je na platou Lasiti na otkup ponuđen fragment kamenoga stola za libacije pronađen u pećini Psihro, važnome ritualnom mjestu. Kako je fragment na sebi imao sasvim jasne tragove pisma, Evans postaje još uvjereniji da je brončanodobna Kreta poznavala pismo. Pismo s ovoga stola kasnije je nazvano linear A.

1898. godine Turci se povlače s otoka i Kreta postaje protektoratom velikih sila, a princ George stavljen je na njeno čelo (Detorakis 1994: 364 – 367). Talijanski i francuski arheolozi odmah počinju tražiti dozvole za iskopavanja. Sam Evans 1899. upućuje princu molbu za dopuštenje arheoloških iskopavanja Knosa. Princ pristaje pod tri uvjeta: da Evans najprije otkupi cijelo zemljište lokaliteta, da otkrivene antikvitete ne

odnese s otoka te da njegova iskopavanja nadgleda član društva *Syllogos*. Bila je prava sreća da je Evans bio porijeklom iz bogate obitelji, pa je tako lako skupio novac potreban za kupnju cijeloga brdašca Kefala. Početkom 1900. godine otkupio je dakle one preostale tri četvrtine brežuljka i 23. ožujka 1900. počeo s iskopavanjima.

Brežuljak Kefala na početku iskopavanja 1900. godine

Evans je počeo kopati baš na istome mjestu gdje je bio kopao i Kalokairinos, nad zapadnim krilom palače: tu je, naime, brdo bilo najviše, pa se činilo logičnim za početak kopanja. Već nakon tjedan dana (1. travnja 1900.) Evansovi su radnici zakopali u depe od oko 600 glinenih tablica sa sasvim jasnim znakovima pisma! Ovo pismo Evans kasnije nazvati linearom B. Napominjemo da Evans na Kefali nije počeo kopati zato da bi otkrio eventualni labirint ili neku drugu potvrdu istinitosti mitova i homerskih epova o kralju Minosu. Njegov je entuzijazam imao posve drugačije motive od onih Schliemannovih. Njegov je cilj bio dokazati postojanost pismenosti na brončanodobnoj Kreti i važno je naglasiti da je u tome uspio već u prvih tjedan dana svojih iskopavanja. U slijedećih će nekoliko godina Evans otkriti sveukupno oko 4000 linear B tablica. A da je uistinu zakopao u ostatke brončanodobnoga Knosa dokazuju i same te tablice – znatan broj njih na sebi nose riječ *ko-no-so* što je linear B oblik topnima Knos (Chadwick 1987).

Minojska civilizacija i minojske palače

Da li je Knosom nekoć uistinu vladao Minos te da li je tu dao sagraditi labirint za čudovišnoga Minotaura to Evans i brojni kasniji istraživači Knosa nisu uspjeli saznati. Čini se da je labirint ipak samo mit, nastao na osnovu izuzetno kompleksna tlocrta

Knosa. Nakon što je potpuno razotkriven, pokazalo se da je Knos svojom veličinom nadmašio bilo čija očekivanja. Schliemann je bio pretpostavio da on obuhvaća samo predio njegova kasnije ustanovljenoga zapadnog krila te procijenio da bi ga uz pomoć 100 radnika mogao otkopati za tjedan dana. Evansu je trebalo šest godina! (za opis iskopavanja vidi Brown 1994; Macgillivray 2000: 169 – 243). Glavnome je zdanju, pretpostavljenoj Minosovoj rezidenciji, Evans dao ime palača, no ustanovio da se toponim Knos ne odnosi samo na palaču, već na čitav grad koji se rasprostirao oko nje te obuhvaćao kako druga luksuzna zdanja (vile), tako i skromnije građevine.

Knos je glavni predstavnik civilizacije koju je Evans prema kralju Minosu nazvao minojskom. Ta je brončanodobna civilizacija, nastala oko 2000. god. pr. Kr., a njena je propast oko 1450. god. pr. Kr. vjerojatno bila posljedica osvajanja otoka od strane Mikenjana. Žarište minojske civilizacije bio je otok Kreta, ali se tijekom vremena ona proširila na još neke Egejske otoke na kojima su Minojci za potrebe razgranate prekomorske trgovine osvajali kolonije. Najznačajnije minojske kolonije bile su Akrotiri na otoku Teri, Filakopi na Melosu, Aja Irini na Keji i Kastri na Kiteri (općenito o minojskoj civilizaciji: Castleden 1993; Dickinson 2000; Fitton 2002).

Sveukupno je dosad pronađeno osam minojskih palača, sve redom na Kreti. Palače su u nekoliko navrata bile rušene (vjerojatan su uzrok tome zemljotresi i druge vremenske nepogode), pa ponovno građene. Razdoblje postojanja ovih brončanodobnih palača na Kreti podijeljeno je u tri glavne faze: 1. razdoblje starih palača (ca. 1900. – 1700. pr. Kr.), kada su postojale njih četiri: Knos, Fest, Malija i Zakro; 2. razdoblje novih palača (ca. 1700. – 1450. pr. Kr.) kada su uz obnovu prvotnih četiriju palača sagrađene još četiri: Gurnija, Komos, Petras i Galatas; 3. razdoblje posljednje palače (ca. 1450. – 1375. pr. Kr.) kad su sve palače osim Knosa nepovratno uništene; razlog tome, kao što je već rečeno, vjerojatno je bila invazija Mikenjana koji Knos pretvaraju u svoje glavno uporište na Kreti (Matz 2000). Unutar prvih dviju faza dolazilo je i do drugih manjih razaranja i obnova palača. Jedno od njih moglo je biti uzrokovano erupcijom vulkana na otoku Teri oko 1625. god. pr. Kr., no ta se erupcija ne može direktno povezati s kasnijom propašću minojske civilizacije (Driessen & Macdonald 1997).

Minojska se civilizacija odlikovala izuzetnom arhitekturom i umjetnošću (Hood 1978; Higgins 1981; Preziosi & Hitchcock 1999; Betancourt 2007). Oboje je najbolje vidljivo u palačama. Palače su bila masivna luksuzna zdanja u kojima je vjerojatno obitavao vladar (Myres *et al.* 1992). Na Kreti tijekom minojske civilizacije ne postoji jedno glavno središte, već je otok rascjepkan u nekoliko teritorijalnih jedinica, od kojih je svakom upravljala palača sa svojim vladarom. Da su te palače mirno koegzistirale pokazuje činjenica da ni jedna nije imala fortifikacije! Drugim riječima, očito nije dolazilo do sukoba među palačama. Čini se da nedostatak fortifikacija i drugih obrambenih mehanizama (npr. sve palače leže u dolinama, a ne na vrhuncima brda gdje bi obrana bila lakša) ukazuje na to da se palače nisu osjećale ugroženom ni od opasnosti s kopna ni one s mora. Moguće objašnjenje možemo tražiti u teoriji o »minojskoj talasokraciji«, vjerojatno potaknutoj očitom minojskom dominacijom u prekomorskoj mediteranskoj trgovini.

Da je palača bila sjedištem moćnoga vladara, tj. političko središte određene teritorijalne jedinice, dokazuju nam izuzetno luksuzne rezidencijalne četvrti. Zidovi su tu

bili ukrašeni raskošnim freskama, podovi popločani skupocjenim i polikromnim kamenom, kupaonice su imale pomno izrađene kade, itd. Nalazi luksuzna posuda i nakita također nas vode tom zaključku. Za potrebe njihove izrade svaka je palača imala umjetničke radionice, pa možemo reći da su palače bile i umjetnička središta. Kako je Kreta bila siromašna sirovinama, pogotovo metalom, za njihovu se nabavu morala oslanjati na već spomenutu prekomorsku trgovinu, uglavnom s grčkim kopnom i ostalim egejskim otocima, Malom Azijom, Levantom, Ciprom i Egiptom (Laffineur & Basch 1991). Mnogobrojni skupocjeni predmeti od zlata i srebra, slonovače ili ebainovine, pronađeni u palačama pokazuju nam da su one bile i trgovačka središta. Neki od najljepših predmeta izrađenih od tih uvezenih sirovina nađeni su u onim prostorijama palače vezanim uz kult (svetišta, kripte); važno je u vezi s tim spomenuti da su palače bile i religiozna središta određenoga područja. Nadalje, svaka je palača upravljala okolnim poljoprivrednim posjedima. U palaču su donošene goleme količine žita, maslinova ulja, vina i drugih dobara, kao što nam potvrđuju brojna skladišta s pitosima ponekad visokim i preko dva metra – ove je proizvode kasnije ili konzumiralo stanovništvo palače, ili su se dijelili kao nadnica radnicima, ili se pak njima trgovalo u zamjenu za potrebne sirovine. Palače su tako bile i ekonomska središta određenoga područja, a kako se sva roba donesena u palaču ili odnesena iz nje pomno bilježila na glinenim tablicama, palače su bile i administrativna središta (za funkcionalne karakteristike minojskih palača i relevantna arhitekturna obilježja, vidi: Shaw 1973; Hägg & Marinatos 1997).

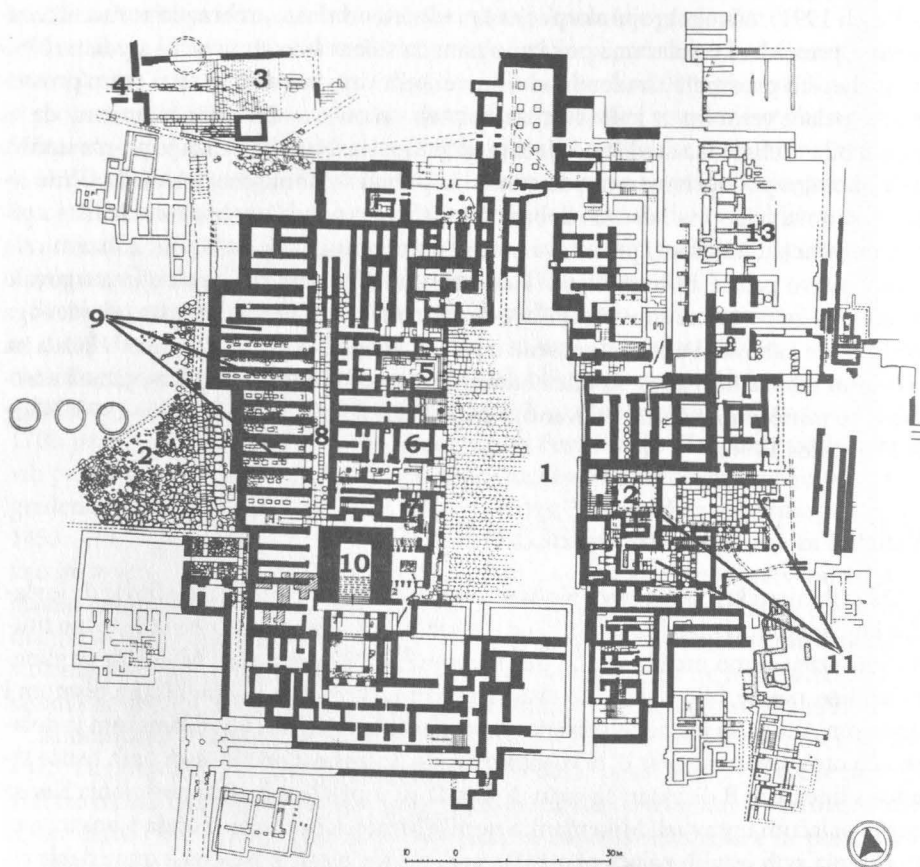
Velebna Minosova palača u Knosu

Od svih osam kretskih palača Knos je najveća i najluksuznija, pa je očito je da je vladar koji je njom vladao bio moćniji od ostalih kretskih vladara. O kojoj se točno tituli radi saznat ćemo možda tek po dešifriranju minojskih pisama. Minojske su glinene tablice, naime, bile ispisivane dvama pismima: kretskim hijeroglifskim pismom i linearom A; oba su još nedešifrirana. Na osnovama lineara A po mikenskom je dolasku na otok stvoren linear B, prvo grčko pismo. Evansovo otkriće svih onih tisuća tablica s linearom B direktan su nam dokaz da su u posljednjoj fazi postojanja Knosa ovom palačom upravljali Mikenjani, a ne više Minojci. Rekli smo već da Knos u naltu rušenja svih ostalih palača oko 1450. god. pr. Kr. ostaje pošteđen – on je dakle arhitektonski i dalje minojska palača, ali po svojem vladaru i stanovnicima te pismu koje se u njoj rabi on je zapravo mikenska palača. Linear B tablice iz Knosa donose nam podatke da je njome upravljao kralj (*wa-na-ka* je linear B oblik za *anax*), ali samo ime kralja (ili kraljeva) nije nam sačuvano. To što je palača nazvana Minosovom puko je oslanjanje na mitologiju i Homerove epove – Evans, tvorac imena palače, nikada nije našao nikakve potvrde da je Minos bio stvarna povijesna ličnost.

Evans je glavninu palače u Knosu otkopao od 1900. – 1906. godine. Nakon toga, pa sve do svoje smrti 1941., vršio je tek manja iskopavanja, a ona se u sličnim razmjerima nastavljaju do današnjih dana. Rezultate svojih iskopavanja Evans je objavio u četiri kolosalna toma monografije *The Palace of Minos at Knossos* (London, 1921 – 1935).

Osim što je do detalja opisao sve otkopane prostorije palače te najvažnije nalaze, u ovoj je knjizi Evans utemeljio i glavne spoznaje o minojskoj civilizaciji. Pokazalo se da su Evansovi opisi velebne Minosove palače u Knosu ujedno i opisi drugih, kasnije otkrivenih kretske palače jer su sve one bile građene po istome principu.

Evo opisa palače u Knosu u najosnovnijim crtama (detaljniji se opisi mogu naći u Palmer 1969; Cadogan 1976; te naravno u Evans 1921 – 35).

Tlocrt palače u Knosu: 1. središnje dvorište; 2. zapadno dvorište; 3. teatar; 4. kraljevska cesta; 5. prijestolna dvorana; 6. kulturna spremišta; 7. soba s tablicama kočija; 8. hodnik koji povezuje skladišta; 9. skladišta; 10. stepenište za piano nobile; 11. rezidencijalna četvrt; 12. grandiozno stepenište rezidencijalne četvrti; 13. zanatske/umjetničke radionice

Središnje dvorište

Golemo nenatkriveno središnje dvorište činilo je jezgru svake kretske palače i vjerojatno je bilo fokusom svakodnevnoga javnog života. Tako su se u njemu održavale ritualne svetkovine ili pak sportska natjecanja poput preskakanja bikova, a moguće je

da se na njemu i trgovalo (Driessen 2004). Izgleda da su graditelji palača najprije postavili središnje dvorište, a onda koncipirali prostor oko njega. Prostorije uz rub dvorišta bile su otvorene prema dvorištu i iz njega su dobivale svjetlo; te su prostorije bile među najvažnijima u palači (u Knosu se tako tu nalaze prijestolna dvorana i svetište palače, vidi niže). Središnja su dvorišta bila orijentirana sjever-jug i bilo je bitno da se s njih jasno vidi tzv. svetište na vrhuncu brda. Većinu je palača, naime, uz svetište unutar nje upotpunjavalo i ono smješteno na vrhuncu brda iznad palače (Kyriakidis 2005). Najznačajnije od tih svetišta – Juktas – pripadalo je i najznačajnijoj palači, pa se može sasvim jasno vidjeti sa središnjega knoškog dvorišta.

Kako je palača u Knosu najveća od svih, tako je i njezino središnje dvorište najvećih razmjera. Ukupna površina palače iznosi oko 13.000 m², a dimenzije središnjega dvorišta iznose 24 × 52 m. Ono je nekoć bilo popločano (poput još uvijek popločanoga središnjega dvorišta u Festu), no Evans je to popločenje podigao da bi iskopao prostor ispod središnjega dvorišta. To se pokazalo ispravnom odlukom jer je ispod same površine dvorišta Evans pronašao više metara debeo neolitički sloj. Tako je ustanovljeno da je naselje Knos nastalo još početkom neolitika (oko 6000. god. pr. Kr.)! Zapravo je Knos najstarije stalno naselje na čitavoj Kreti.

Zapadno dvorište

Osim središnjega dvorišta, palače su obično posjedovale i ono zapadno kroz koje je vodio glavni pristupni put palači, a kako vidimo na primjeru Knosa i Festa, i ovo je zapadno dvorište bilo popločano. U Knosu je na zidovima hodnika koji je od zapadnoga dvorišta vodio u ono središnje stajala tzv. »Freska procesije« koja prikazuje velik broj ljudi kako donose darove u palaču. Možda te freske oslikavaju stvaran običaj Minojaca, tj. nekakvu ritualnu procesiju koja se sa zavjetnim darovima kretala prema središnjem dvorištu na čijem se rubu nalazilo svetište. U Knosu je upravo na ovome zapadnom dvorištu, kuda danas u palaču ulaze i bezbrojni turisti (Knos je, naime, nakon atenske Akropole najposjećeniji grčki lokalitet), postavljeno Evansovo poprsje u čast njegove dugogodišnje predanosti ovome lokalitetu.

Sjeverni ulaz

U Knosu se drugi, sjeverni ulaz u palaču nalazio pokraj tzv. teatra, tj. monumentalnoga stepeništa koje nije vodilo prema nekoj prostoriji, pa se stoga zaključilo da su stepenice služile za publiku koja je pratila nekakve priredbe ili javne skupove. Kod ovoga je stepeništa započinjala tzv. Kraljevska cesta uz koju su se nizale raskošne kuće. Ona je vodila u Malu palaču, oko kilometra udaljenu od ove glavne, u čijoj je pozadini Evans 1906. god. dao sagraditi vilu u kojoj je tijekom rada u Knosu boravio sa svojim suradnicima, a koju je prema Minosovoj kćeri nazvao Vilom Arijadna. Sjeverni je ulaz od teatra do središnjega dvorišta išao uz portik s reljefnom freskom bika koja danas u rekonstruiranom obliku stoji na istome mjestu. Rekonstruirane su i mnoge druge freske palače. Tako pri završetku hodnika s freskom procesije možemo vidjeti slavnu fresku mladoga muškarca kojeg je Evans nazvao *Priest-King* (za rekonstrukciju ove i ostalih knoških fresaka vidi Evely 1999; Sherratt 2000).

Zapadno krilo

Zapadno je krilo palače u Knosu imalo raznoliku namjenu. U prizemnom su se dije-lu, uza sam rub središnjega dvorišta, nalazile prostorije vezane uz politički i religiozni život palače. Jedna od njih bila je prijestolna dvorana, tako nazvana zbog kamenoga prijestolja prislomljena uz jedan od zidova prostorije. Prostorija je otkrivena već 1900. godine i Evans je prijestolje odmah nazvao Minosovim. Zid uz koji je prijanjao bio je ukrašen freskama grifona koji su dodatno trebale naglasiti moć vladara. Preko puta se prijestolja nalazio za nekoliko stepenica spušten bazen za ritualno čišćenje (*lustral basin*). On je od samoga prostora s prijestoljem odijeljen pomoću crvenih kretskih stupova koji su bili jedan od glavnih obilježja minojske arhitekture. Stupovi su bili drveni i potpuno su nestali tijekom požara koji su uništili palače, no da su bili obojani crveno i da su se sužavali prema dnu znamo s učestalih prikaza stupova na minojskim freskama i drugim umjetničkim predmetima. Ovakvima su stupovima bili optočeni bazeni za ritualno čišćenje i drugdje u palači, a resili su i portike i stepeništa kako same palače tako i minojskih vila oko nje.

Nešto južnije od prijestolne dvorane nalazilo se svetište s dva podzemna spremišta kulturnih predmeta (*Temple Repositories*). Ta su spremišta sadržavala neke od najcjenjenijih minojskih umjetnina, uključujući i nekoliko figurina Zmijske božice, od kojih je najslavnija ona 30 cm visoka i izrađena od fajanse. Još nešto južnije nalazi se mala prostorija koju je Evans nazvao »soba s tablicama kočija« (*Room of the Chariot Tablets*) – tu je naime 1. travnja 1900. pronašao onaj prvi depo od oko 600 linear B tablica. Kasnije se pak pokazalo da je ovaj depo za generaciju ili dvije stariji od ostatka knoških linear B tablica, drugim riječima to su nam najstariji linear B natpisi do sada (Driessen 1990). Prostorija je ime dobila prema prikazu kočija i ostale ratne opreme na velikome broju tablica. Tablice su popisi dodijeljene ratne opreme; očito je dakle da su zapisane u vrijeme kad se Knos sprema na obranu od nekakve opasnosti.

U pozadini svih ovih prostorija nalazio se niz od dvadesetak uskih i paralelno postavljenih skladišta koja su bila povezana hodnikom dugim preko 50 m (*Long Corridor*). Ova su skladišta uza zidove imala visoke pitose za žito, vino i ulje, a u pod između njih bile su ukopane ciste za čuvanje dragocjenijih dobara. Skladišta Knosa bila su golema. Po jednoj računici sveukupni skladišni kapacitet Knosa iznosio je oko 60.000 litara vina ili ulja; druge računice donose i veće brojke.

Na katu iznad upravo opisanoga prizemnog dijela zapadnoga krila smjestile su se elegantne prostorije do kojih su vodile široke ceremonijalne stepenice. Te su prostorije vjerojatno bile namijenjene primanju izaslanstava drugih vladara i prigodnim banketima. Po uzoru na sličnu funkciju gornjih katova talijanskih renesansnih palača, Evans je prvome katu zapadnoga krila palače dao naziv *piano nobile*.

Rezidencijalna četvrt

Rezidencijalna je četvrt Knosa obuhvaćala istočno krilo palače. Ovaj se dio smjestio na prirodnoj padini brda, pa je tu palača imala čak 4 – 5 katova. Visina svakoga kata bila je, vjerojatno, oko 3 m, što znači da je palača u Knosu bila visoka svega 15 m; ona

je dakle bila mnogo impresivnija svojom prostranošću nego svojom visinom. Katovi rezidencijalne četvrti bili su povezani grandioznim stepeništem (*Grand Staircase*) optočenim crvenim stupovima koje je Evans rekonstruirao u potpunosti. Ovdje je bitno napomenuti da je svaka palača imala više od jednoga kata. To znamo prema debljini nosivih zidova u prizemlju, ostacima stepeništa, ali i prema materijalu koji se pri uništenju palača očito urušio s gornjih katova i tako zatrpao prizemne prostorije.

Rezidencijalna je četvrt najluksuzniji dio palače u Knosu, najpažljivije konstruiran i najljepše ukrašen. Osim spavaćih sobe tu su bile i prostorije za primanja. Kraljeve odaje, a i one manje kraljičine, imale su popločane podove i luksuzno oslikane freske (freska delfina iz tzv. kraljičina megarona jedan je od najprepoznatljivijih motiva Knosa). Ove su odaje bile smještene na najnižem katu palače, vjerojatno da bi se ublažile vrućine, a ispred njih nalazili su se raskošni vrtovi. Rezidencijalna je četvrt imala ku-paonice s glinenim kadama i toalete. Inače je sistem vodovoda i kanalizacije jedan od najimpresivnijih građevinskih odlika kretskih palača

Južno i sjeverno krilo

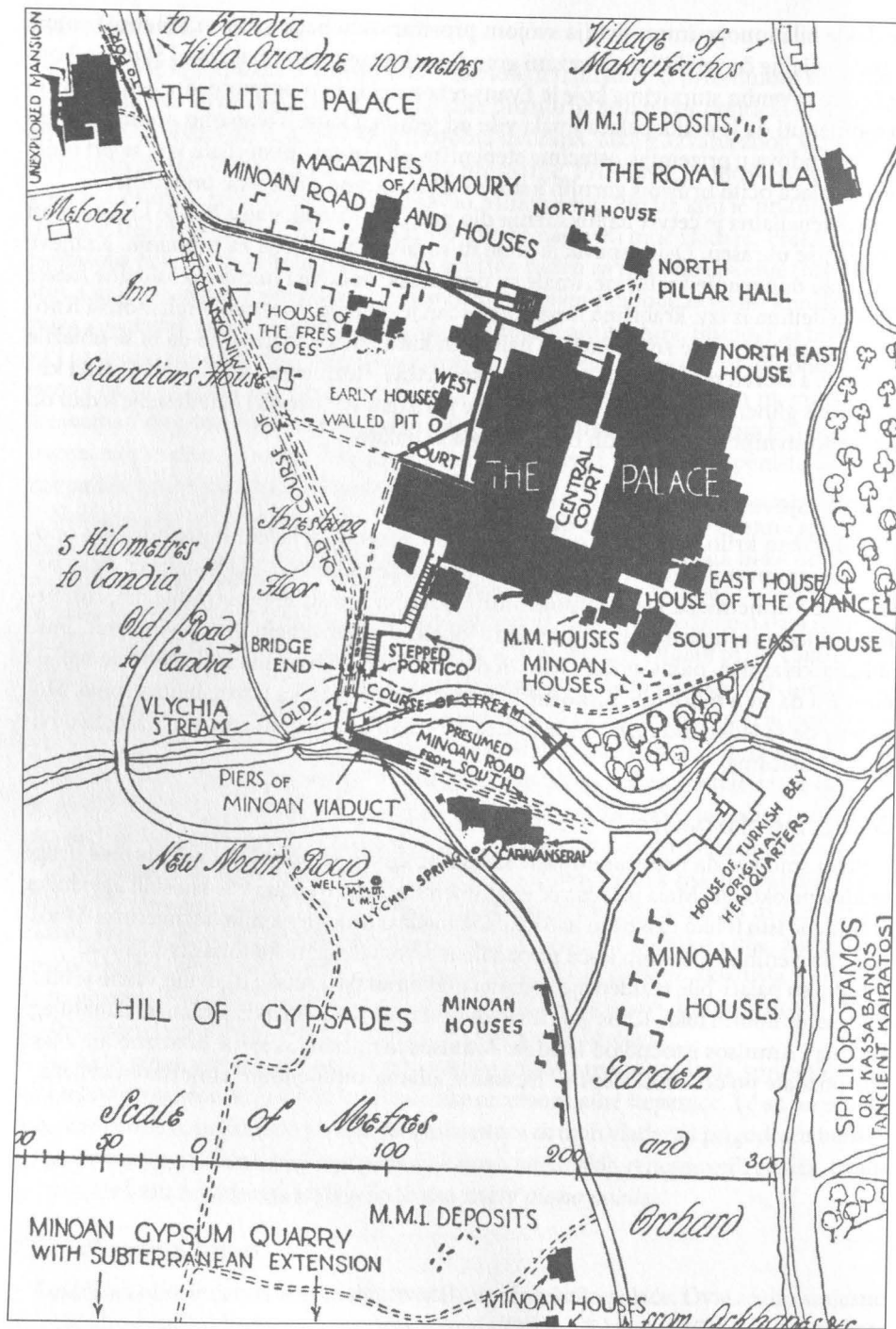
Dok južno krilo palače u Knosu nije imalo posebno značajnih prostorija, u onome sjevernom smjestile su se zanatske/umjetničke radionice. Rekli smo već da su palače bile i umjetnička središta pojedinih područja i tu su se proizvodile najprofinjnije umjetnine, uglavnom namijenjene lokalnoj aristokraciji ili trgovini (npr. Fino slikana keramika, nakit, pečati, itd.). Jedan od važnih izvoznih artikala Krete bio je i tekstil, a da su u modi bile raskošne haljine znamo s fresaka i drugih umjetnina. Moguće je da se jedan dio razgranate industrije tekstila te drugih značajnih zanata odvijao i u palačama.

Građevine oko palače

Rekli smo već da brončanodobni Knos nije činila samo palača, već i brojne druge građevine oko nje. Mala palača već je spomenuta. Zatim su tu i vile knoških uglednika, sagrađene isto toliko raskošno kao i palača, mada u mnogo manjim razmjerima. Mnogstvo otkrivenih skromnijih kuća pripadalo je siromašnijem stanovništvu Knosa.

Kako su palače bile rezidencije vodama prekomorske kretske trgovine, važno je bilo i postojanje dobrih luka. Knos ih je imao dvije: Poros Katsambas zapadno od današnjega Iraklija i Amnisos istočno od Iraklija. Amnisos je mjesto još jedne luksuzne minojske vile poznate po dosad najljepšim freskama ljljana, omiljenome minojskom cvijetu.

Plan građevina oko palače u Knosu

Od Minosove do »Evansove palače«

Kad je Evans prvi put kročio na brdašce Kefala, od »Minosove« se palače nije vidio ni kamen. Kad je skinuo tisućljetne naslage zemlje, našao je golemo zdanje, ali svo u ruševinama. Danas pak, nešto više od stotinu godina kasnije, Knos živi u djelomično obnovljenome ruhu. Osim Evansa zasluga je to bliskih mu suradnika te cijeloga mnoštva radnika.

Već u prvome tjednu iskopavanja 1900. god. Evans je zaposlio preko stotinu radnika i njihov je broj neprestano rastao. Muškarci su kopali i obavljali teže fizičke poslove, žene prosijavale zemlju sa sitnijim nalazima i prale keramiku. Evans je inzistirao da radnici budu miješani, dakle i ortodoksne i muslimanske vjere, nastojeći tako pomiriti netrepeljivosti izazvane turskom okupacijom i ustancima Grka. Podupirao je društvena događanja, pa se tako na terenu znalo zaplesati kolo, ili bi se organiziralo natjecanje u povlačenju konopa. Evans je davao nagrade onima koji bi se posebno iskazali ili pronašli kakav značajan predmet, te je time pokušavao spriječiti nemar. Evans je ostao zapamćen kao velikodušan »šef«, dobre naravi i vječnoga entuzijazma. No, radnike nije nadzirao direktno on već predradnik. Najprije je to bio Gregorios Antoniou, koji se prije toga bavio pljačkanjem grobova na Cipru i tako imao »dobar nos« za arheološke nalaze. Njega je naslijedio predradnik nadimka Manolaki kojega je Evans zvao svojim planinskim vukom. Manolaki je poginuo za bombardiranja u Drugom svjetskom ratu, grob mu se nalazi na brdu iznad Knosa (Brown 1994: 15 – 22).

Prije iskopavanja Knosa Evans nije imao značajnijega arheološkog iskustva, pa se morao osloniti na pomoć već iskušanih arheologa, kao što je to bio David Hogarth, tadašnji ravnatelj Britanske škole za arheologiju u Ateni, ili pak Duncan Mackenzie i John Pendlebury, koji su vodili dnevnik iskopavanja. Pendlebury je ostao zapamćen ne samo kao Evansova desna ruka nego i kao kurir za vrijeme nacističke invazije na Kretu 1941. god. (nakon koje se nacistički generalštab smjestio upravo u Evansovu Villu Arijadnu). Kako je bio strastveni arheolog, Pendlebury je prehodao većinu Krete u potrazi za lokalitetima, tako je otok poznao bolje od većine lokalnoga stanovništva i bio savršen kandidat za kurira. Pendlebury je na žalost ubrzo nakon invazije uhvaćen i pogubljen, njegov se grob nalazi na vojnome groblju u zaljevu Suda kod grada Hanije. Od njega nam je ostao jedan od prvih vodiča po Knosu (Pendlebury 1932).

Za rekonstrukciju dragocjenih knoških fresaka Evans je zaposlio francuskoga umjetnika Gilliérone i njegova sina, a za rekonstrukciju samih arhitektonskih komponenti Evansu su pomagali profesionalni arhitekti Theodor Fyfe i Christian Doll. Oni su, drugim riječima, neke dijelove palača sagradili iznova. Najzahtjevnija je bila rekonstrukcija grandioznoga stepeništa u rezidencijalnoj četvrti. Da bi stepenište podupro odozdo i spriječio urušavanje, Evans je dao prokopati tunele i postaviti drvenu podupiruću konstrukciju. Kako se ova nije pokazala dovoljno snažnom, dao je naručiti basnoslovno skupu željeznu konstrukciju. Neki njeni dijelovi pali su u more tijekom iskrcavanja u luci u Irakliju. Evans je tada dao sagraditi cijelo novo pristanište da bi se mogli dopremiti izgubljeni dijelovi (Brown 1994: 81 – 82).

Mada su Evansove zasluge goleme, ipak postoje i ozbiljne kritike. Prva je da je bio preromantične naravi, te da je tijekom vremena počeo sve više i više vjerovati u mitove,

dajući mitska imena većini prostorija i predmeta koje bi razotkrio, npr. Minosovo prijestolje, Arijadina kupaonica (Momigliano 2006). Evans je osim toga bio veoma tvrdoglav. To je bilo najočitije na dva primjera: u nepokolebljivom inzistiranju na ideji da su Minojci bili ti koji su osvojili grčko kopno, a ne obratno (a upravo se ono obratno kasnije pokazalo točnim), te u skrivanju linear B tablica od javnosti u nastojanju

Sir Arthur Evans uz kopiju Minosova prijestolja u Muzeju Ashmolean u Oxfordu.

da upravo on bude taj koji će ih dešifrirati – umro je 1941. ne uspjevši u toj nakani; pismo je 1952. dešifrirao mladi britanski arhitekt Michael Ventris. Naposljetku, glavna kritika upućena je upravo njegovim rekonstrukcijama Knosa, koje mnogi smatraju iluzornim i pretjeranim, pa se ponekad rugaju da to više nije Minosova već Evansova palača. Pa ipak, treba se sjetiti da rekonstrukcije Evans nije izvodio napamet već na temelju prikaza minojske arhitekture na freskama te samih nalaza na licu mjesta (sve rekonstruirane freske izvedene su na temelju fragmenata nađenih na istome mjestu, čiji se originali danas nalaze u Arheološkom muzeju u Irakilju). Pa ako je tu i tamo dao mašti malo slobode, Evansu svejedno trebamo biti zahvalni na silnome strpljenju, entuzijazmu i ustrajnosti (a i na izdašnim sredstvima) kojima nam je barem donekle dočarao davnašnji sjaj i raskoš toga – kako nam donosi Homer – velikog grada kojim je kraljevaio Minos.¹

LITERATURA

- Betancourt 2007. – P. P. Betancourt: *Introduction to Aegean Art*, Philadelphia, 2007.
- Brown 1993. – A. Brown: *Before Knossos. Arthur Evans's Travels in the Balkan and Crete*, Oxford, 1993.
- Brown 1994. – A. Brown: *Arthur Evans and the Palace of Minos*, Oxford, 1994.
- Brown 2001. – A. Brown (ed.): *Arthur Evans's Travels in Crete 1894 – 1899 (British Archaeological Reports, International Series 1000)*, Oxford, 2001.
- Cadogan 1976. – G. Cadogan: *Palaces of Minoan Crete*, London, 1976.
- Castleden 1993. – R. Castleden: *Minoans. Life in Bronze Age Crete*, London, 1993.
- Chadwick 1987. – J. Chadwick: *Linear B and Related Scripts*, London, 1987.
- Demakopoulou 1990. – K. Demakopoulou (ed.): *Troy, Mycenae, Tiryns, Orchomenos. Heinrich Schliemann – the 100th Anniversary of his Death*, Athens, 1990.
- Detorakis 1994. – T. E. Detorakis: *History of Crete*, Iraklion, 2004.
- Dickinson 2000. – O. Dickinson: *The Aegean Bronze Age*, Cambridge, 2000.
- Driessen 1990. – J. Driessen: *An Early Destruction in the Mycenaean Palace at Knossos. A New Interpretation of the Excavation Field-Notes of the South-East Area of the West Wing (Acta Archaeologica Louvaniensia – Monographiae 2)*, Leuven, 1990.
- Driessen 2004. – J. Driessen: »The central court of the Palace at Knossos«, in G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vassilakis (eds.), *Knossos: Palace, City, State (British School at Athens Studies 12)*, Athens, 2004, 75 – 82.
- Driessen & Macdonald 1997. – J. Driessen & C. F. Macdonald: *The Troubled Island. Minoan Crete before and after the Santorini Eruption (Aegaeum 17)*, Liège – Austin.

¹ Ovaj je članak sastavljen na temelju predavanja »Kako je otkriven drevni Knos?« koje sam u svibnju 2007. godine održala u okviru ciklusa predavanja *Susreti s klasičarima*. Zahvaljujem profesoru Zlatku Šešelju što je prisustvovao ovome predavanju te mi predložio ga uobičajim u članak koji bi odgovarao temi ovoga broja časopisa *Latina & Graeca*.

- Evans 1885 – 86. – A. Evans: *Antiquarian Researches in Illyricum* (Archaeologia 48 & 49), London, 1885 – 86.
- Evans 1909. – A. Evans: *Scripta Minoa I*, Oxford, 1909.
- Evans 1921 – 35. A. Evans: *The Palace of Minos at Knossos*, vol. I: 1921, vol. II: 1928, vol. III: 1930, vol. IV: 1935, London.
- Evely 1999. – D. Evely: *Fresco: a Passport into the Past. Minoan Crete through the Eyes of Mark Cameron*, Athens, 1999.
- Fitton 1996. – J. L. Fitton: *The Discovery of the Greek Bronze Age*, Cambridge-Massachusetts, 1996.
- Fitton 2002. – J. L. Fitton: *Minoans*, London, 2002.
- Harden 1983. – D. B. Harden: *Sir Arthur Evans 1851 – 1941*, Oxford, 1983.
- Hägg & Marinatos 1997. – R. Hägg & N. Marinatos (ed.), *The Function of the Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10 – 16 June 1984*, Stockholm, 1997.
- Higgins 1981. – R. Higgins: *Minoan and Mycenaean Art*, London, 1981.
- Hood 1978. – S. Hood: *The Arts in Prehistoric Greece*, Yale, 1978.
- Hood 2004. – S. Hood: »The early life of Sir Arthur Evans«, in G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vassilakis (eds.), *Knossos: Palace, City, State (British School at Athens Studies 12)*, Athens, 2004., 557 – 559.
- Kyriakidis 2005. – E. Kyriakidis: *Ritual in the Aegean. The Minoan Peak Sanctuaries*, London, 2005.
- Laffineur & Basch 1991. – R. Laffineur & L. Basch: *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer (Aegaeum 7)*, Liège – Austin, 1991.
- Macgillivray 2000. – J. A. Macgillivray: *Minotaur. Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth*, London, 2000.
- Matz 2000. – F. Matz: »The Maturity of Minoan Civilisation«, *Cambridge Ancient History*, vol. 2/1, Cambridge, 141 – 164.
- McDonald 1968. – W. A. McDonald: *The Discovery of Homeric Greece*, London, 1968.
- Momigliano 2006. – N. Momigliano: »Sir Arthur Evans, Greek myths and the Minoans«, in P. Darcque, M. Fotiadis & O. Polychronopoulou (eds.), *Mythos. La préhistoire égéenne du XIXe au XIXe siècle après J.-C.*, Paris, 2006, 73 – 80.
- Myres et al. 1992. – W. J. Myers, E. E. Myers & G. Cadogan: *The Aerial Atlas of Crete*, Berkley – Los Angeles, 1992.
- Palmer 1969. – L. R. Palmer: *A New Guide to the Palace of Knossos*, London, 1969.
- Panagiotaki 2004. – M. Panagiotaki: *Knossos and Evans: buying Kephala*, in G. Cadogan, E. Hatzaki & A. Vassilakis (eds.), *Knossos: Palace, City, State (British School at Athens Studies 12)*, Athens, 2004, 513 – 530.
- Pendlebury 1932. – J. D. S. Pendlebury: *A Handbook to the Palace of Minos at Knossos*, London, 1932.

- Preziosi & Hitchcock 1999. – D. Preziosi & L. A. Hitchcock: *Aegean Art and Architecture*, Oxford, 1999.
- Schliemann 1880. – H. Schliemann: *Mycenae. A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns*, New York.
- Schliemann 1885. – H. Schliemann: *Tiryns. The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns*, New York.
- Shaw 1973. – J. W. Shaw: »Minoan Architecture: Materials and Techniques«, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 49, 7 – 256.
- Sherratt 2000. – S. Sherratt: *Arthur Evans, Knossos and the Priest-King*, Oxford, 2000.
- Wardle 1998. – K. A. Wardle: »The Palace Civilizations of Minoan Crete and Mycenaean Greece, 2000 – 1200 BC«, in B. Cunliffe (ed.), *Prehistoric Europe*, Oxford, 202 – 243.
- Wilkes 1976. – J. J. Wilkes: »Arthur Evans in the Balkans 1875 – 81«, *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London, 1976, 25 – 56.